

A diskurzusjelölők fordításának kérdései

Götz Andrea

E-mail: gotzandrea@caesar.elte.hu

Kivonat: A diskurzusjelölők kutatásában a fordítási adatok alkalmazása új módszerek és megközelítések (Aijmer és Simon-Vandenberggen 2004) elterjedéséhez vezetett, sokszor azonban anélkül, hogy ezen adatok forrásának, vagyis a fordítási szövegeknek a (Károly 2007) tulajdonságait figyelembe vennék. A dolgozat bemutatja azon kérdéseket és problémákat, amelyeket a diskurzusjelölők fordítása vet fel a diskurzusjelölő-kutatás és a fordítástudomány szempontjából. Az áttekintés célja, hogy a két kutatási terület egymás számára releváns problémáit, megközelítéseit és eredményeit összegezze, mivel ezeket gyakran csak elszigetelve, az adott kutatási területre korlátozva tárgyalják. A két terület elméleti és gyakorlati megközelítésének egyesítésével a fordított szövegekben található diskurzusjelölők kutatása árnyaltabb, mindkét területen hasznosítható eredményekhez vezethet. A tanulmány e problémákat európai parlamenti felszólalások diskurzusjelölőinek fordításain keresztül szemlélte.

Kulcsszavak: diskurzusjelölő, diskurzusjelölő-fordítás, fordítási módszer, kontrasztív elemzés, relevancia-elmélet

1. Bevezetés

A diskurzusjelölők kutatásában (főbb irányzataihoz l. Blakemore 2006) a kontrasztív, többnyelvű megközelítések mellett nemrég megjelent a fordítási adatok bevonásának, a fordítás mint módszertani eszköz használatának igénye.

A *fordítási módszert* (Aijmer és Simon-Vandenberggen 2004), vagyis a diskurzusjelölők jelentésének, illetve funkciójának fordítási adatokon végzett elemzését, számos kutatás alkalmazta (l. Aijmer et al. 2006, Degand 2009, Furkó 2015). A fordítási adatok bevonása alapvetően a pragmatikai jelölők (l. 2.) multifunkcionalitásának feltérképezését szolgálja. A módszer arra a feltételezésre épül, miszerint a fordító valamely pragmatikai jelölő számos funkciója közül azonosítja azt, amelyet az adott kontextusban betölt, és ennek megfelelő funkciójú elemmel felelteti meg a célnyelven. A forrásnyelvi és a fordítással hozzájuk kapcsolt elemek pedig egy *szemantikai mezőbe* tartozó lexikai elemek hálózatát rajzolják fel.

A diskurzusjelölők kutatásában azonban a többnyelvű, kontrasztív megközelítések és a fordítási adatok imént említett alkalmazása gyakran sem a mód-

szerek, sem a következtetések szempontjából nem különülnek el élesen. A fordítás révén keletkezett nyelvi adatokat tehát olyan módon kezelik, mintha azok kontrasztív nyelvi példák lennének, így a fordítás komplexitását adó tényezőket figyelmen kívül hagyják. Ugyan végeztek olyan kutatásokat is (Blakemore és Gallai 2014, Gallai 2015, Hale 2004, Becher 2011), amelyek a diskurzusjelölők tolmácsolási és fordítási adatait kifejezetten a tolmácsolás vagy a fordítás, vagyis a fordítástudományra vonatkoztatható következtetések szempontjából értelmezik, a két kutatási irányzat lényeges, egymást érintő problémáinak tárgyalására még nem került sor.

A jelen tanulmány a diskurzusjelölők fordításának problematikáját járja körül, részletesen bemutatva a *fordítási módszert*. A módszer kritika nélküli használatának hátrányai elsősorban abban ragadhatók meg, hogy a kutatók a fordítási adatok tárgyalásakor a fordítás komplexitását – a fordítás folyamatát és végeredményét befolyásoló számos tényezőt – nagyrészt figyelmen kívül hagyják. A módszer ezek figyelembevételével azonban kétségkívül alkalmas rá, hogy nemcsak kiegészítse a hagyományos kontrasztív kutatásokat, hanem a fordítási adatokból a diskurzusjelölők kutatására, a diskurzusjelölők fordítására és a fordítástudományra nézve is releváns eredményekhez vezessen.

A diskurzusjelölők fogalmának problémacentrikus áttekintése (2.) után a fordítási adatok hasznát (3.), a fordítási adatok kontrasztív elemzését (3.1.) és a fordítási módszert (3.2.) tárgyaljuk. Ezután a fordított diskurzusjelölők kutatásának eredményeit (4.) mutatjuk be. Az európai parlamenti felszólalásokból vett példák (3.1. és 4.) szemléltetik a diskurzusjelölők fordításának kérdéseit. A tanulmány végül összegzi (5.) a diskurzusjelölők és a fordítás problematikáját.

2. A diskurzusjelölők fogalma

A diskurzusjelölők több szempontból is problematikus elemek. A szakirodalomban nincs konszenzus sem ezen elemek definíciója, sem terminológiája, sem funkciója, sem pedig az e kategóriába tartozó nyelvi elemek „listáját” illetően sem – vagyis nem létezik egyetlen nyelv esetében sem kimerítő „lista” az adott nyelv diskurzusjelölőiről. A következőkben a diskurzusjelölők problémái mentén tárgyalunk a teljesség igénye nélkül releváns diskurzusjelölő-kutatásokat magyar és nemzetközi viszonylatban.

Dér (2009: 213) szerint „a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos terminológiai és definíciós káosz”, amelyet a diskurzusjelölők „több különböző nagy pragmatikai funkcióhoz (pl. attitűdjelölés, textuális, ideációs funkció) kötése” okoz, nem megoldható mindaddig, „amíg legalább a pragmatikai funkcióköröket illetően ki nem alakul valamifajta konszenzus”. Azonban az eddigi, a diskurzusjelölők vagy a diskurzusjelölők kódolta diskurzusviszonyok klasszifikációjára irányuló kísérletek sem vezettek a diskurzusjelölők univerzálisan elfogadott leírásához (Blakemore 2002). Arról sem árt megemlékezni, hogy nemcsak a pragmatikai vagy diskurzusjelölők tölthetnek be pragmatikai funkciót (Dér 2009). Továbbá a diskurzusjelölők sem az egyedüli olyan elemek, amelyek a diskurzus szintjén fejtik ki hatásukat (Blakemore 2002).

A terminológiai sokféleség elméleti, módszertani, de a kutatás anyagát érintő (szóbeli, írott, spontán, párbeszédés, formális, informális stb. anyag) különbségekből is ered. A nemzetközi szakirodalomban találkozhatunk a *diskurzuskötőszó* (*discourse connective* – Blakemore 1992, Schiffrin 1987), *diskurzusjelölő* (*discourse marker* – Fraser 1990, Schiffrin 1987), *pragmatikai jelölő* (*pragmatic marker* – Fraser 1990, Aijmer és Simon-Vandenberg 2004) terminusokkal, amelyek kutatótól függően más, de akár ugyanazokra az elemekre is vonatkozhatnak.

Egyes terminusok között hierarchikus kapcsolat vagy szembenállás létezik. Fraser (1990, 1999) például a *diskurzusjelölőket* a *pragmatikai jelölők* alfajának tartja, amíg mások velük szinonim fogalomként kezelik őket, vagy el is vetik a különbségtétel szükségességét. Dér (2009) tárgyalja a *pragmatikai jelölő* és *diskurzusjelölő* közti distinkció szempontjait – és számos magyar kutató munkáját összefoglalja –, a kutatásokban azonban e különbségtétel nem mindig található meg.

A hazai használatban a *diskurzusjelölő* fogalma „igen tág” (Schirm 2011: 9), Schirm (2011: 9) gyűjtésében a következő terminusok használatosak: *pragmatikai kötőszó* (Németh T. 1998), *bevezető szó* és *kifejezés* (Keszler 1998), *metainformációs operátor* (Bańcerowski 2005), *társalgásszervező elem* (Kugler 2000b), *konnektor* (Csúry 2005), *árnyaló partikula* (Péteri 2001), *modális partikula* (Kiefer 1988), *diskurzuspartikula* (Gyuris 2008) és *diskurzusjelölő* (Dér 2005a, Dömötör 2009, Schirm 2009a, Dobos 2010).

A terminológiai sokféleségnek megfelelően az elemekhez számos funkciót kötnek, a magyar kutatásokban azonban rendszerint közös pont, hogy a *diskurzusjelölő* kategóriát funkcionális szóosztálynak tartják, az elemek szerepkörét pedig alapvetően pragmatikainak, amelyek között pedig a *diskurzusszervezés* és az *attitűdjelölés* kiemelt helyet kapnak.

A *diskurzusjelölők* megközelítéseit alapvetően koherencia-, kohéziós vagy funkcionális alapúnak tekinthetjük (vö. Blakemore 2006), bár ezek között átfedéseket tapasztalunk. Elfogadott gondolat, hogy a *diskurzusjelölők* a *diskurzus* szintjén hatnak, ugyan, mint említettük, nem ezek az egyetlen ilyen elemek, és a *diskurzusjelölők* meghatározása ezért attól is függ, mit tekintünk *diskurzus*nak. A *diskurzusjelölők* jelentését általában nem igazságfeltételesként írják le, vagyis nem járulnak hozzá a megnyilatkozás propozicionális tartalmához.

Természetesen az elméleti keret is nagyban befolyásolja a kutatók *diskurzusjelölő-felfogását*. Blakemore (2002), aki a relevanciaelmélet felől közelít, nem annyira a *diskurzusjelölők* *diskurzusban* betöltött szerepét kutatja, mint inkább „a sikeres nyelvi kommunikációt megalapozó kognitív folyamatokat, és *diskurzusjelölőnek* nevezett kifejezéseket aszerint kell elemezni, hogyan járulnak hozzá ezekhez a folyamatokhoz”¹ (Blakemore 2002: 5). Ezért Blakemore (2002) megközelítése nagyban eltér azokétól, akik funkcionális, *diskurzus-elemzési* vagy *szociolingvisztikai* paradigmában tárgyalják ezen elemeket. Ami Blakemore (2002) nézetében a *diskurzusjelölőket* más elemektől elválasztja, az az ezen elemek *procedurális kódolásban* betöltött szerepében rejlik.

A *kohéziós megközelítésben* a *diskurzusjelölők* szemantikai (Halliday és Matthiessen 2014) vagy *procedurális* (Fraser 1990, 1999) jelentésű kötélemek, amelyek logikai kapcsolatot fejeznek ki a szöveg vagy *diskurzus* részei kö-

zött. Fraser (1999) ennek megfelelően kategorizálja a kapcsolatokat, amelyeket a diskurzusjelölők kifejezhetnek, így léteznek például kontrasztív, elaboratív és inferenciális jelölők. Fraser (1999: 947) a kontrasztív jelölőknél a következő elemeket sorolja fel: *(al)though, but, contrary to this/that, conversely, despite (doing) this/that, however, in comparison (with/to this/that), in contrast (with/to this/that), in spite of (doing) this/that, instead (of (doing) this/that), nevertheless, nonetheless, on the contrary, on the other hand, rather (than (do) this/that), still, though, whereas, yet.*

A fenti elemek abban térnek el egymástól, hogy pontosan milyen viszonyokat jelölnek a diskurzus részei, vagyis a diskurzusszegmensek között. Ezek a viszonyok felelősek azért is, hogy az elemek nem minden esetben helyettesíthetők egymással. Fraser (1999: 947) példájában (1) a *nevertheless* azt jelzi, hogy a második szegmens üzenete váratlan „kontrasztban” áll az első szegmensben sugallt üzenettel:

- (1) We left late. *Nevertheless*, we got there on time.

Blakemore (2002) megközelítésében az elemek kódolta procedurális jelentés okozza különbözőségüket, mivel az eltérő feldolgozási parancsokat ad a hallgatónak. A helyettesíthetőség kérdését Blakemore (2002) is tárgyalja *but, however* és *nevertheless* „hierarchiája” kapcsán – ugyan nem célja használati hierarchiák felállítása. A különbség Blakemore (2002) számára tehát nem a logikai vagy diskurzusviszonyok pontos természetében rejlik, hanem az elemek kognitív folyamatokban játszott szerepében: „[...] *nevertheless*-szel bevezetett megnyilatkozást egy kérdésre adott válaszként értelmezzük, amelyet a megelőző diskurzus vetett fel (expliciten vagy impliciten), vagy amely a megelőző diskurzus interpretációja révén vált relevánssá”² (Blakemore 2002: 126).

A kognitív és a logikai viszonyokra alapuló megközelítések nem zárják ki egymást, inkább más-más szinten írják le az elemek funkcióját, tulajdonságait. A Schiffrin-féle (1987) funkcionális megközelítés, amely a diskurzusjelölők szerepét a diskurzuskoherenca megteremtésében látja, összetett leírást tesz lehetővé, mivel a diskurzusjelölők különféle diskurzusszinteken (*planes of discourse*) betöltött szerepeit egyesíti. A diskurzusszervező szerep lényegében azt jelenti, hogy a beszélők ezen elemekkel jelzik például a beszédfordulókat, ragadják magukhoz a szót, vagy térnek vissza olyan pontokhoz, ahol megszakították őket. A *but* diskurzusjelölői funkciója az utóbbit valósíthatja meg (Schiffrin 1987: 174).

A diskurzusszervező szerepet tágran értelmezve idesorolhatjuk Fabulya (2007) spontán párbeszédben végzett elemzését az *izé, hogyhívják* és *hogymondjam* „lexikális kitöltőelemek” szerepéről a beszédprodukción belül ejtett hibák javításában, a beszédtervezés közben jelentkező problémák (pl. szókeresés) kezelésében, gondolkodási szünetek kitöltésében. Ebbe a szerepkörbe sorolható az *úgyhogy* beszédlépést lezáró funkciója (Markó és Dér 2008).

Németh (1998) „pragmatikai kötőszó”-ként tárgyalja a beszélt anyagban vizsgált *hát, így, tehát, mert* elemek által kifejezett koherenciaviszonyokat és ezek illokúciós, interperszonális és attitudinális funkcióit. Németh (1998) az egyes funkciókat az elemek *mag-* vagy *központi használatából* vezeti le. A *kötőszó*

kifejezés használata arra utal, hogy az elemek nem minden előfordulásukban *pragmatikaiak* – ezt a distinkciót figyelhettük meg Schifffrinnél (1987), aki csupán a diskurzusszegmenseket *keretező (bracketing)* kötőszókat tartja diskurzusjelölői funkciót betöltő elemeknek – a tagmondatok közötti kapcsolat jelzését nem. A magjelentés (*core meaning*) fogalma Aijmer és Simon-Vandenbergen (2004) fordítási módszerében is megjelenik.

Érdeemes azokat a szempontokat is megemlíteni, amelyek alapján a diskurzusjelölőket más elemektől elválasztják. A kötőszó és diskurzusjelölő fent említett szembenállása szokásos megkülönböztetés, használja Schifffrin (1987) és Markó és Dér (2008) is. Ennek értelmében egyes elemek grammatikalizálódott, a kötőszói szerepen túlmutató használata tekinthető diskurzusjelölőnek. Hasonló módon Fraser (1999) csak a szegmenskezdő előfordulásokat tekinti diskurzusjelölőnek, a mondat részeinek összekötését nem. Az empirikus kutatások fényében azonban e dichotómia bizonyítása korántsem egyszerű. Markó és Dér (2008) spontán, párbeszédese anyagon végzett, a diskurzusjelölők diskurzusszervező szerepét és fonológiai tulajdonságait egyaránt feltáró kutatása jelentős eredményekkel járt. Arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált anyagon sem pozicionális (beszédforduló-kezdő), sem fonológiai jegyek alapján (pl. szünetek, időtartam, mondathangsúly) nem lehetséges elkülöníteni az egyes elemek „diskurzusjelölői (pragmatikai) vagy a forrásszófajnak megfelelő szintaktikai szerepben dekódolandó” használatát (Markó és Dér 2008: 549). Az egyes adatközlők diskurzusjelölő-használatában is nagy különbségek mutatkoztak mind a diskurzusjelölők számában, mind pedig azok formai jegyeiben és szerepkörében. Ahogy korábban szó esett róla, az elméleti kereten túl a kutatási anyagnak is nagy szerepe van a diskurzusjelölők fogalmának alakulásában.

Igy Abuczki (2013) a *mondjuk* elemet a vizsgált korpuszában – video- és hanganyagot is tartalmazó, dialógusokat magában foglaló korpuszon – mindig diskurzusjelölői szerepben találta meg. Feltehető, hogy írásos korpuszon végzett vizsgálat során ez a funkció nem lenne az előfordulásokra kizárólagosan jellemző, inkább kisebb mértékben lenne jelen.

A kötőszó–diskurzusjelölő megkülönböztetés mellett a módosítószókat, mondathatározókat is el szokták különíteni a diskurzusjelölőktől, így tesz Blakemore (2002), Traugott (2007), vagy Markó és Dér (2012), akik a módosítószók mellett a mutatónévmásoktól is elkülönítik őket. Ezekben a megközelítésekben az adott elem jobban és kevésbé grammatikalizálódott formában, szerepekben van jelen a szinkrón nyelvhasználatban. Az empirikus alapú megkülönböztetés, amint láttuk, nem mindig egyszerű (l. Markó és Dér 2008). A következőkben arra keressük a választ, hogy a fordítás, a fordításból származó adatok segíthetnek-e ezen problémák tisztázásában.

3. Miben segíthetnek a fordítási adatok: a fordítási módszer

Ahogy a 2. részben láttuk, a diskurzusjelölő-kutatás számos kérdése maradt megválaszolatlanul, ezek között találjuk a diskurzusjelölők és egyéb elemek (kötőszók, módosítószók, pragmatikai jelölők stb.) közti különbségtételt,

a diskurzusjelölői funkcióval és szintaktikai szereppel is rendelkező elempárok elkülönítésének nehézségét.

Aijmer és Simon-Vandenberg (2004: 1782) szándéka szerint az általuk kidolgozott fordítási módszer, amely fordítási adatokon vizsgálja a pragmatikai jelölőket, a pragmatikai jelölők kutatásának egyelőre nyitott kérdéseiben segíthet közelebb jutni a válaszhoz. A diskurzusjelölők fordításának kutatásában azonban egyelőre kétféle megközelítéssel találkozunk: ezek a diskurzusjelölők fordításait vagy a diskurzusjelölő-kutatás (l. Aijmer 2007, Degand 2009) vagy a fordítástudomány számára (Becher 2009, Chaume 2004, Hale 2004) tekintik adatnak. Ritkábban tapasztaljuk a két kutatási ág eredményeinek és megközelítéseinek egyesítését. Idesorolhatjuk Blakemore és Gallai (2014) kutatását, amelyben a célnyelven megjelenő, de forrásnyelvi elemek által nem motivált – beszúrt – tolmácsolts diskurzusjelölőket vizsgálták relevanciaelméleti keretben.

Az elemzések alaposságának érdekében a diskurzusjelölő-kutatás eredményeinek, amelyből az írott és beszélt anyag diskurzusjelölőinek eltérése (Tree 2015), a regiszter vagy stílus hatása (l. Culpeper 1994) kitűnik, meg kell jelennünk a diskurzusjelölők fordítási adatait vizsgáló megközelítésekben, ahogy a fordítástudomány célnyelvi és fordítási normákra, a szövegtípusokra és fordítási szöveg (Károly 2007) kohéziós és koherenciajegyeire vonatkozó, valamint a fordítási viselkedést érintő megállapításainak is.

A következőkben, a fordítási módszer (Aijmer és Simon-Vandenberg 2004) részletes tárgyalása előtt (3.2.), egy diskurzusjelölőként is funkcionáló elem, a *természetesen* fordításain illusztráljuk a fordítási adatok kontrasztív felhasználhatóságának lehetőségeit és korlátait (3.1.), majd a releváns normák és fordítási univerzálék bemutatásának igénye nélkül tárgyalunk a diskurzusjelölőket ezen jelenségek szempontjából vizsgáló fordítástudományi kutatásokat (3.3).

3.1. A fordítás mint a kontrasztív elemzés módszere

A fordítás mint diagnosztikai eszköz felfedheti a korábban említett grammatikalizálódott és nem grammatikalizálódott párokat és ezek jelentését. Erre a *természetes*-ből képzett két alak fordításai szolgálnak példával (2), amelyeknek a célnyelven az *of course* és (*as*) *natural* elemek felelnek meg. A forrásnyelvi megnyilatkozás mindig „a”, a célnyelvi mindig „b” jelzést kap az egyes nyelvi példákban.

- (2) (a) A médiatörvényt *természetesen* lehet és kell is kritizálni, és én ezt *természetesnek* veszem, de nem lehet sértegetni egy nemzetet.
 (b) *Of course* the media law can and should be criticised, and I accept this as *natural*, but a nation should not be insulted.

Vessük össze a fentiekkel a *természetesen* előfordulását a (3)-as példában.

- (3) (a) *Természetesen* nagyon sok függ attól, hogy a Parlament milyen módosításokat javasol majd.

- (b) **Naturally**, a very great deal will depend on what kind of amendments Parliament proposes.

A (3)-as példa angol fordításában az *of course* is megfelelő megoldást nyújtott volna, a fordító azonban a *naturally* megfelelőt választotta. A (2)-es és (3)-as példa fordításaiból kiderül, hogy a fordítás reflektál az elemek funkciójára, arra azonban nem kapunk választ, hogy miért a *naturally* vagy az *of course* szerepel az angol változatban, ahogy arra sem, hogy a (2)-es példa angol fordításában az *as natural* helyett a *naturally* is állhatna, ugyanakkor a *természetesen* és a *természetesnek venni* nem tartható egymással helyettesíthető elemeknek.

A (4)-es példában a *természetesen* elemre egy környezetben két fordítást találunk. Kérdéses, hogy a magyar vagy az angol megfelelők más funkciókat töltenek-e be.

- (4) (a) **Természetesen** mélységesen elítélem ahogy az eritreai menekültekkel bánnak, és azt is támogatom **természetesen**, hogy Európai Unió tegyen lépéseket az irányban [...]
- (b) [...] **naturally**, I deeply condemn the way the Eritrean refugees are treated, and likewise **of course**, I support the fact that the European Union should take steps [...]

A következő, (5)-ös példa forrásnyelve angol, és egy újabb megfeleltetési párt mutat.

- (5) (a) I think it right, however, to point out that rail is still one of the safest modes of transport and **certainly** it is the intention of my committee to do all that we can to ensure that this remains the case.
- (b) Helyénvalónak tartom azonban annak hangsúlyozását, hogy a vasút továbbra is az egyik legbiztonságosabb közlekedési mód, bizottságom pedig **természetesen** minden tőle telhetőt meg akar tenni annak érdekében, hogy ez így is maradjon.

A fordítások e példákban reflektálnak ugyan a forrásnyelvi elemek szerepére, abban azonban nem lehetünk biztosak, hogy a fordítási megfelelőket csak ez a funkcionális megfelelés befolyásolja, vagy a nyelvi interferencia, a fordító rendelkezésére álló szótárak stb. mekkora hatással voltak rájuk. A fordítási módszer értelmében a magyar *természetesen* elem fordításait kellene azonosítanunk, majd a magyarra a *természetesen* elemmel fordított kifejezéseket, lehetőleg több nyelv között, hogy a *természetesen* és megfelelői által lefedett szemantikai mezőt részletesen feltárhassuk a vizsgált nyelvek viszonylatában.

A fordítási módszer előírta elemzés tehát kevésbé problematikus, és nagy mennyiségű előfordulással, a nyelvek párok fordított vizsgálatával együtt valóban felfedi a fordítás által egymáshoz kapcsolt elemek széles spektrumát. Az azonban nehezebb kérdés, hogy az elemek ténylegesen egymás funkcióit tárják-e fel, vagy a célnyelvi normák diktálta diskurzusszervezésnek, modális vagy attitűdje-

lölésnek felelnek-e meg, illetve a fordító gyakorlottsága, a fordítói döntések gazdaságossága (fordítómemória használata stb.), kockázatkerülése (l. Pym 2015) mennyiben befolyásolja őket.

Felmerül annak a kérdése is, hogy például a szóbeli anyagok fordításakor pusztán a folyamat írásos jellege nem vezet-e formálisabb nyelvezethez, így a szóbeli megnyilatkozásokban észlelhető diskurzusjelölők, diskurzusjelölői funkciók meglétének csökkenéséhez. Vajon az eleve írott anyag fordítását ugyanúgy végzi-e a fordító, mint az átírt, de eredetileg szóban elhangzott anyagét, és ez kihat-e a szövegekben előforduló diskurzusjelölőkre, valamint azok funkcióira a fordítói döntéseken keresztül? A kérdés megválaszolására közvetlen módon valószínűleg nincs mód, ettől függetlenül azonban fontos észben tartani, hiszen Aijmer és Simon-Vandenbergen (2004) parlamenti vitákon mutatta be modelljét, amelyek retorikai tulajdonságai szintén befolyásolhatják a fordítást – az eddig említett tényezőkön túl.

3.2. A fordítási módszer

A *fordítási módszert* mint modellt és kutatási módszert Aijmer és Simon-Vandenbergen (2004) vezette be pragmatikai jelölők fordítási adatokon történő kutatására. A pragmatikai jelölők ebben a használatban a diskurzusjelölőknél tágabb, azokat is magában foglaló hiperonim kategóriát alkotnak.

Egy-egy pragmatikai jelölő célnyelvi előfordulásai alkotják annak fordítási adatait. Ezt kiegészíthetik a *back translations*nek nevezett fordítási adatok, amelyek a fordított nyelvirányból származó adatokat jelölik. Tehát, a *természetesen* példáján, a magyar elem angol fordításait kiegészítenék az angolról magyarra a *természetesen*-nel fordított angol elemek. Ezen fordítási adatokból áll össze a *természetesen* fordítási paradigmája (Aijmer és Simon-Vandenbergen 2004: 1785). Az elemzés ideálisan több nyelv között és fordított irányban is megtörténik.

A fordítási adatok a forrásnyelvi pragmatikai jelölők funkcióinak elkülönítésére szolgálnak, így a módszer célja, ahogy Aijmer, Foolen és Simon-Vandenbergen (2006: 101) fogalmaz, a pragmatikai jelölőkhöz köthető „szemantikai mezők feltérképezése” és a nekik tulajdonítható „bázisjelentések megállapítása”. Ugyan a kiindulási pont a forrásnyelvi elem, a fordítások a nyelvek között kétirányú kapcsolatot teremtenek, megvilágítva mind az egyes elemek nyelven belüli funkcióspektrumát, mind pedig az adott funkcióspektrumot a célnyelven betöltő elemek körét – vagyis, egy terminusuk szerint, szemantikai mező lexikai elemeit több nyelven. Lehetséges azonban a fordítási adatokat kontrasztív módon is, a célnyelvi és a forrásnyelvi elem funkciónak összevetésére is használni (Furkó 2012). Nem mondhatjuk, hogy minden fordítási adatot használó diskurzusjelölő-kutatás a fordítási módszert alkalmazná, ehhez a több nyelv közötti, illetve fordított nyelvirányú elemzésre is szükség van.

Mint módszer, ezen elemzés válaszolhat egyes kérdésekre, például a hasonló funkciójú elemek közti különbségek mibenlétére. A problémát így találjuk meg Blakemore-nál (2002) a *but* és a vele rokon funkciójú elemek kapcsán: [...] van valamennyi igazság abban, hogy létezik elemek egy csoportja, amelyek valahogyan mind kapcsolódnak a *but*-hoz, és hogy mind közül a *but* jelentése

a legáltalánosabb. Sőt mi több, úgy tűnik, hogy legalábbis egyes elemeket, helyettesíthetőségük alapján, sorrendbe is állíthatunk³ (Blakemore 2002: 115).

A kérdés, hogy a fordítási módszer a *but* és a hozzá kapcsolódó elemek fordítási adatain keresztül feltérképezhetné-e ezen elemcsoport funkcióit az angol nyelven belül – és a módszer értelmében, hozzárendelhetné-e rokon funkciójú elemeket. Vajon a fordított szövegekben a *but*-csoportnak megfeleltethető elemek a *but* és elemkörének funkcióit, vagy a célnyelv szövegszervezési normáit testesítenék meg? Ezenkívül a gyakran emlegetett harmadik kód (Frawley 1984/2001: 257), vagyis a fordított szöveg saját szövegszervezése, kohéziós és koherenciamintázata is befolyásolhatja a fordított diskurzusjelölő-adatokat. Károly (2014: 261) a fordítási szöveg (2007) tulajdonságainak vizsgálatkor kiemeli: „a fordító szövegalkotó tevékenysége egyszerre »reprodukciós« munka és kreatív »produkción«, vagyis alkotómunka”. Ezek a fordításspecifikus jelenségek a nyelvi normákon túl hathatnak a fordítási adatokra.

A fordítási módszerben használt korpuszkutatást korpuszvezéreltnek (*corpus-driven*) és nem korpuszalapúnak (*corpus-based*) írják le (Aijmer és Simon-Vandenberg 2004), így a műfajbeli stb. különbségek nem relevánsak e megközelítés szempontjából. A módszernek nem célja a forrás- vagy célnyelvi szövegek diskurzusjelölő-használatának tanulmányozása, vagy a fordítás gyakorolta hatás kimutatása. Így az adatok forrásanyagának jellegzetességeiről és ezek lehetséges, a fordításra gyakorolt hatásáról a szerzők nem emlékeznek meg – maga a fordítási módszert bemutató kutatás európai parlamenti vitákból és regényirodalmi anyagból álló korpuszon történt. A viták és a regényirodalom adatai külön és együtt is szerepelnek, a módszer láthatólag felcserélhetőnek tekintik ezeket (l. Aijmer és Simon-Vandenberg 2004: 1798–1803). A módszer kimondatlanul is természetes, kétirányú ekvivalenciát (Pym 2014) feltételez a forrás- és célnyelvi diskurzusjelölő-párok között, így tehát ez a funkcióbeli hasonlóság teszi lehetővé, hogy a fordító kapcsolatot létesítsen közöttük. Ami felveti a kérdést, hogy a funkciók – a kontextus funkciói – vagy az elemek – a kontextusban található nyelvi elemek – között áll-e fenn e kapcsolat.

A módszer szerint a fordítási döntések egy-egy diskurzusjelölő olyan szerepeire hívhatják fel a figyelmet, amely egynyelvű adatokon kevésbé lenne szembeötlő – az eltérő fordítások tehát eltérő funkciókat tükröznek, a fordítás révén több nyelv között kapcsolatba hozott elemek ugyanazon a szemantikai mezőn helyezkednek el (Aijmer és Simon-Vandenberg 2004: 1786). A módszer tehát arra vállalkozik, hogy hasonló funkciójú, csoportot alkotó pragmatikai jelölők specifikus funkcióit szétválassza, valamint interlingválisan kiterjessze. A módszer így a diskurzusjelölő-kutatás két alapvető problémáját is érinti: 1. a hasonló szerepű diskurzusjelölők funkciói közti különbséget, használatuk korlátait, egymással való kicserélhetőségüket, és 2. az egyes nyelvek diskurzusjelölőinek listáját is.

4. A fordított diskurzusjelölők kutatásának eredményei

Annak ellenére, hogy a fordítási módszer fordítási megfelelőkre támaszkodik, a kutatások egyúttal felhívják a figyelmet a pragmatikai jelölők és

diskurzusjelölők fordíthatóságának korlátozottságára, és rendszerint nagy számú, de diskurzusjelölőkkel, a szövegek és a fordítás típusával változó mennyiségű kihagyást mutatnak ki.

Aijmer et al. (2006: 112) szerint a „diskurzuspartikulák [megfelelnek a diskurzusjelölőknek] várhatóan nem érnek el nagyfokú fordíthatóságot a nyelvek között”.⁴

Degand (2009) a francia *alors*-t vizsgálja holland fordításokban, megközelítőleg félmillió szavas korpuszon, elbeszélő prózán. Az 50–50 francia–holland és holland–francia előfordulás viszonylag kevés (10–14% között, a két irányban) *zéro formát* (*zero-form*) tartalmazott.

Chaume (2004) audiovizuális fordításokban (írott, felirat, szinkron) vizsgálja eredetileg filmszövegben szereplő angol diskurzusjelölők (*now, you see, oh, you know, look, I mean*) spanyol célnyelvi megfelelőit. Az angol diskurzusjelölők változó arányban feleltethetők meg spanyol elemeknek, ami a különböző típusú fordítások között is igen eltérő. Diskurzusjelölőtől és fordítástípustól függően a megfeleltetések aránya 0–100% között mozog.

Aijmer (2007) az *alltså* svéd–angol elemzésében *explicit fordításokat* (*explicit translations*) és *zéro megfelelőket* (*zero-correspondences*) egyformán talál. Megjegyzi, hogy a „diskurzusjelölők kihagyása igen általános jelenség” (Aijmer 2007: 50). A vizsgált kötőelemtől (*concessive connector*) függően a kihagyások 28–31% között mozognak. Aijmer (2007: 52) a kihagyásokat még gyakoribbnak véli modális partikulák esetében, mert ezen elemeket tekintve a vizsgált nyelvpárban (svéd és angol) nem létezik *közvetlen megfelelés* (*direct correspondence*) a két nyelv elemei között (Aijmer és Altenberg 2002). A *ju* svéd modális partikula (angolul ‘of course’) az esetek 65%-ában nem rendelkezik célnyelvi megfelelővel (Aijmer és Altenberg 2002). Aijmer és Altenberg (2002: 27) továbbá megállapítja a svéd–angol párhuzamos korpuszon végzett kutatásban a *now* svéd fordításainak kapcsán, hogy valószínűleg a nyilvánvaló megfelelők hiánya okozza, hogy a *now* 54 korpuszbeli előfordulásából az esetek felében a fordítás kihagyta az elemet.

Schirm (2015) a *well* magyar fordításait és a *hát* angol forráselemeit vizsgálta gyermekirodalmi elbeszélő prózában. A 70 *well* előfordulás 31%-ában kihagyás volt azonosítható a célnyelven. A *hát* 84 előfordulásából 27% volt betoldás.

A kutatások eredményei arra mutatnak, hogy műfaji, nyelvi, fordítástípusra jellemző normák mind befolyásolhatják a diskurzusjelölők fordítását, ami megkérdőjelezi, hogy a fordítási adatok kizárólag a forrásnyelvi elemek funkciójára reflektálnának. A kihagyások és betoldások kapcsolata különösen figyelmet érdemel. Becher (2011) angol–német és német–angol üzleti szövegekből álló párhuzamos korpuszon vizsgált a fordításokban betoldott és kihagyott kötőelemeket (*connectives*). A kötőelemek fogalmát tágan értelmezve diskurzusjelölőket (*first...second, however, as a result*) is e fogalomkörbe sorolt a hagyományos értelemben vett kötőszók (*and, und*) mellett. Az angol és a német fordítások eltérő mennyiségű kötőelemet szűrtak be, illetve hagytak ki. A német célnyelvi szövegek több beszúrást és kevesebb kihagyást tartalmaztak az angol célszövegeknél (Becher 2011: 31). Ez az eredmény összhangban van a német nyelv az angolnál nagyobb explicitiségre törekvő normájával. Ennek egy lehetséges oka

kontrasztív nyelvi adatokból is ismert: a német az angol *-ing*-es szerkezeteket kötőszós szerkezetekkel váltja fel, ami a logikai viszonyok explicitiségi normáján túl hat a német célszövegekre.

Az eddig említett tényezőkön kívül a fordítási folyamat egy másik eleme is befolyásolja a fordított szövegek diskurzusjelölőit: a fordítói döntések. Klaudy (2012) egy angol esszé két magyar fordításán vizsgálta a célnyelvi szövegek diskurzusjelölő-használatát, és bár a két szöveg lexikai sűrűségében nem jelentkeztetett lényeges eltérés, a diskurzusjelölők változatosságában nagyfokú különbség volt tapasztalható a két változat között. A fordítói döntések szerepe nem elhanyagolható a fordított szövegek diskurzusjelölőinek szempontjából, Klaudy (2012) magyarázata szerint a diskurzusjelölők változatosságának különbségét a fordítók eltérő magyar nyelvi normakövetésére is vissza lehet vezetni.

A diskurzusjelölők fordítása a diskurzusjelölők többé-kevésbé szűk területén kívül a fordítástudomány tágabb kérdéseire is kapcsolódik, idetartoznak a nyelvi és műfaji normák, a kontrasztív nyelvi jegyek, az interferencia és a fordítói döntések is. A fordított diskurzusjelölőket az explicitációs tendencia (l. Becher 2011), az egyedi elemek (Klaudy 2012) jelenségén keresztül is megközelíthetjük, de a fordítási egység problematikájához is kapcsolódnak. Figyeljük meg a következő európai parlamenti felszólalásokból vett (6), (7) példákban a *vajon*-hoz köthető cél- és forráselemeket.

- (6) (a) **Vajon** mi az az üzenet, amit az Európai Néppárt lát ebben a költségvetésben?
 (b) What is the message, **I wonder**, that the European People's Party sees in this budget?

A (6)-os példában a *vajon* diskurzusjelölőnek az *I wonder* kifejezést feleltethetjük meg, vagy, máshogy értelmezve a kontextust, az *I wonder* kifejezést tekintetjük betoldásnak is.

A (7)-es példában a forrásnyelven nem találunk a *vajon* célnyelvi használatát motiváló elemet.

- (7) (a) How democratic is that?
 (b) Ez **vajon** mennyiben demokratikus?

Az európai parlamenti felszólalásokon végzett, a *vajon* fordítását vizsgáló felmérésben nagy fokú kihagyást, valamint betoldást találtam. A legtöbb esetben a *vajon*-nak nem feleltethető meg célnyelvi vagy forrásnyelvi elem: magyarról angolra (55 előfordulás) fordítva 62%-os a kihagyások aránya, angolról magyarra (125 előfordulás) 50% a betoldások aránya. Ugyanezen szöveghelyek tolmácsolási adatai más képet mutatnak: 25 *vajon*-os magyar kontextus angol tolmácsolásának 68%-a nem mutatott a *vajon*-nak megfeleltethető elemet, és egy *wonder*-szerkezetet tartalmazott, a 65 angol előfordulás (amelyek magyar fordításában megtaláljuk a *vajon*-t) 11%-ában jelenik meg a *vajon* a tolmácsolás megnyilatkozásban. Mit fordítanak ilyenkor a fordítók és tolmácsok? A fordítás egysége a nyelvi elem vagy a megnyilatkozás?

Amint látszik, a betoldás és kihagyás jelensége alaposabb magyarázatra szorul. Blakemore és Gallai (2014) a már említett tolmácsolási adatokon végzett kutatásában a célnyelvi tolmácsolt szövegbe betoldott diskurzusjelölőket vizsgálta. A jelenséget a relevanciaelméleten belül értelmezve a betoldott, forráselemekkel nem motivált diskurzusjelölőket a tolmács kognitív folyamataihoz kötötték, vagyis a betoldott diskurzusjelölők a tolmács értelmezési folyamataira utaltak – amelyeket azonban a hallgató a tolmácsolt beszélőnek tulajdonít. Ez az értelmezés a fordítást és tolmácsolást attributív nyelvhasználatnak tartja (Gutt 2000). A *vajon* betoldásairól ebből a megközelítésből azt mondhatjuk, a fordító értelmezi a forrásnyelvi megnyilatkozást és annak kontextusát, így betoldja a *vajon*-t, amellyel az eredeti beszélő kommunikatív szándékára reflektál. A *vajon* stilisztikai és retorikai aspektusa és gyakorisága autentikus szövegekben szintén hathat a fordításra.

5. Összefoglalás

A tanulmányban a diskurzusjelölő-fordítás felvetette kérdéseket vizsgáltuk a diskurzusjelölő-kutatás és a fordítástudomány szempontjából. A diskurzusjelölők fogalmának áttekintése megfogalmazott bizonyos kérdéseket, amelyeket fordításból származó adatokon is lehet vizsgálni – a fordítási módszer (3.2.) részben erre vállalkozik. A fordított diskurzusjelölők egynyelvű (2.), kontrasztív (3.1., 4.) és fordítástudományi szemléletű (4.) vizsgálata segíthet a három megközelítés kevésbé világos pontjainak tisztázásában. A diskurzusjelölők fordítása egyaránt érinti a nyelvi, műfaji, fordítási normák, az interferencia, a fordítói döntések, a fordítás egységének, a fordítás kognitív folyamatainak problémáját és a diskurzusjelölő-kutatás megoldatlan kérdéseire, a diskurzusjelölők fogalmához, funkciójához, tipológiájához is kapcsolódik. A kihagyások és betoldások jelensége fokozott figyelmet érdemel.

A fordított adatokon történő diskurzusjelölő-kutatás a kontrasztív elemzést a fordítástudomány meglátásaival kiegészítve árnyaltabb eredményekre juthat. A fordítás összetett folyamatának egyes tényezői mind hathatnak a diskurzusjelölők fordítására, ezért nem célravezető elhanyagolni ezeknek ismert, sokat kutatott hatását a célszövegre, vagyis a fordítási adatok forrására.

Irodalom

- Abuczki Á. 2013. A mondjuk nem konceptuális használatának vizsgálata multimodális kontextusban. In: Váradi T. (szerk.) *Alknyelvdok7*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 3–16.
- Aijmer, K. 2007. The meaning and functions of the Swedish discourse marker *alltså*. Evidence from translation corpora. *Catalan Journal of Linguistics* Vol. 6. 31–60.
- Aijmer, K., Altenberg, B. 2002. Zero translations and cross-linguistic equivalence: Evidence from the English-Swedish Parallel Corpus. In: Breivik, L. E., Hasselgren, A. (eds) *From the Colt's mouth...and others? Language Corpora Studies in Honour of Anna-Brita Stenström*. Amsterdam/New York: Rodopi. 19–41.

- Aijmer, K., Foolen, A., Simon-Vandenberg, A.-M. 2006. Pragmatic markers in translation: methodological proposal. In: Fischer, K. (ed.) *Approaches to Discourse Particles*. Amsterdam/Boston/London: Elsevier. 101–114.
- Aijmer, K., Simon-Vandenberg, A.-M. 2004. A model and a methodology for the study of pragmatic markers: the semantic field of expectation. *Journal of Pragmatics* Vol. 36. No. 10. 1781–1805.
- Becher, V. 2011. When and why do translators add connectives? A corpus-based study. *Target* Vol. 23. No. 1. 26–47.
- Blakemore, D. 2002. *Relevance and linguistic meaning: The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blakemore, D. 2006. Discourse Markers. In: Horn, L. R., Ward, G. L. (eds), *The Handbook of Pragmatics, Blackwell Handbooks in Linguistics*. Oxford/Malden: Blackwell. 221–240.
- Blakemore, D., Gallai, F. 2014. Discourse markers in free indirect style and interpreting. *Journal of Pragmatics* Vol. 60. 106–120.
- Chaume, F. 2004. Discourse Markers in Audiovisual Translating. *Meta* Vol. 49. No. 4. 843–55.
- Culpeper, J. 1994. Why relevance theory does not explain the relevance of reformulations. *Language and Literature* Vol. 3. No. 1. 43–48.
- Degand, L. 2009. On describing polysemous discourse markers. What does translation add to the picture. In: Simon-Vandenberg, A. M., Slembrouck, S., Taverniers, M., Herreweghe, M. van (eds) *From Will to Well: Studies in Linguistics, Offered to Anne-Marie Simon-Vandenberg*. Gent: Academia Press. 173–183.
- Dér Cs. I. 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- Fraser, B. 1990. An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics* Vol. 14. No. 3. 383–398.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* Vol. 31. No. 7. 931–952.
- Frawley, W. 1984/2001. Prolegomenon to a Theory of Translation. In: Venuti, L. (ed.) *The Translation Studies Reader*. London/New York: Routledge. 250–263.
- Furkó B. P. 2012. A diskurzusjelölők funkcionális spektruma angol nyelvű forgatókönyvekben. Az angol *of course* és a magyar *persze* kontrasztív elemzése. *Officina Textologica* 17. 139–151.
- Furkó, B. P. 2015. Perspectives on the Translation of Discourse Markers: A Case Study of the Translation of Reformulation Markers from English into Hungarian. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* Vol. 6. No. 2. 181–196.
- Gallai F. 2015. Quality in Legal Interpreting and Pragmatics: Are They Compatible? In: *Interpreting Quality: A Look Around and Ahead*. Berlin: Frank & Timme. 167–203.
- Gutt, E.-A. 2000. *Translation and Relevance: Cognition and Context*. London: Routledge.
- Hale, S. B. 2004. *The Discourse of Court Interpreting: Discourse Practices of the Law, the Witness, and the Interpreter*. Amsterdam: Benjamins. 61–86.
- Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. 2014. *Halliday's introduction to functional grammar, Fourth Edition*. Abingdon: Routledge.
- Károly K. 2007. *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly K. 2014. *Szövegkoherencia a fordításban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- Klaudy K. 2012. Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban. In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *A szótól a szövegig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 153–161.
- Markó A., Dér Cs. I. 2008. Magyar diskurzuszjelölők korpuszalapú vizsgálata. In: Bereczki A., Csepregi M., Klima L. (szerk.) *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány. 535–556.
- Markó A., Dér Cs. I. 2012. Diskurzuszjelölő vagy mutató névmás? A hangsúly szerepe a lexikális döntésben. *Magyar Nyelvőr* 136. évf. 2. szám. 174–196.
- Németh T. E. 1998. A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94. évf. 3. szám. 324–331.
- Pym, A. 2014. *Exploring Translation Theory*. London: Routledge.
- Pym, A., 2015. Translating as risk management. *Journal of Pragmatics* Vol. 85. 67–80.
- Schiffrin, D. 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm A. 2011. *A diskurzuszjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-értekezés. Szeged.
- Schirm A. 2015. A diskurzuszjelölők fordítása az elmélet és a gyakorlat oldaláról (poszterelőadás). 25. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Budapest, PPKE ITK, 2015. március 30. – április 1.
- Traugott, E. C., 2007. Discussion article: Discourse markers, modal particles, and contrastive analysis, synchronic and diachronic. *Catalan Journal of Linguistics* Vol. 6. 139–157.
- Tree, J. E. F. 2015. Discourse markers in writing. *Discourse Studies* Vol. 17. No. 1. 64–82.

Források

Európai Parlament felszólalásai: <http://europarl.europa.eu/>

Jegyzetek

- ¹ On this view [relevance-theoretic], the object of study is not discourse, but the cognitive processes underlying successful linguistic communication, and the expressions which have been labelled as discourse markers must be analysed in terms of their input to those processes. (Blakemore 2002: 5)
- ² Returning to nevertheless, we can now say what it means to say that the utterance introduced by nevertheless is understood as an answer to a question which has been raised (explicitly or implicitly) by the preceding discourse or which has been made relevant through the interpretation of the preceding discourse. (Blakemore 2002: 126)
- ³ [...] there does seem to be something in the claim that there is a cluster of expressions which are somehow related to *but*, and that of these *but* has the most general meaning. In fact, it seems that one can order at least some of the members of this family of expressions according to their inter-substitutability. (Blakemore 2002: 115).
- ⁴ [...] discourse particles are not expected to reach a high degree of intertranslatability (Aijmer et al. 2006: 112).